

Інститут історії України НАН України
Higher Education Support Program

ІСТОРИЯ, ПАМ'ЯТЬ, ПОЛІТИКА

Збірник наукових статей

Київ–2016

УДК 323.2:94(4)
190

190 ІСТОРИЯ, ПАМ'ЯТЬ, ПОЛІТИКА. Збірник статей / Упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай. — К.: Інститут історії України НАН, 2016. — 277 с.

Збірник наукових статей присвячений аналізу історичної політики в 1990–2000-х роках на пострадянському просторі. Крізь окремі сюжети з історичної політики збірник порушує питання про «ремесло» історика в умовах інструменталізації минулого. Автори з Росії, України, Білорусії, Литви, Вірменії та Молдови розкривають можливості виходу істориків за межі усталених та політично вмотивованих підходів до вивчення минулого. Ця тема набуває особливої актуальності, зважаючи на те, що суперечки навколо пам'яті досі залишаються джерелом гострих конфліктів всередині спільнот, що активно використовують владні еліти, як демонструє приклад України і Росії, Вірменії і Азербайджану. Збірник досить різноплановий як щодо тематики представлених статей, так і об'єкту аналізу.

Збірник адресований історикам, політологам і широкому колу читачів.

Зміст

Передмова	5
Алексей Браточкин	
Политика памяти в пространстве Минска: между забвением и идеей «множественности памятей»	9
Олена Бетлій	
Чи можливий «міський поворот» в українській історіографії? Або, Чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ	53
Тамара Варданян-Айвазян	
«Горячие темы» в постсоветских национальных историографиях: анализ армянского и азербайджанского нарративов по истории армяно- татарских столкновений 1905–1906 гг.	73
Александра Гайдай	
Парк памятников как форма институализации памяти о коммунистическом периоде: центральноевропейский и украинский контекст	84
Оксана Дудко	
Між історіографією і дидактикою: Перша світова війна у шкільних підручниках з історії України	101
Георгий Касьянов	
К проблеме дефиниций: историческая память, историческая политика ...	112
Иван Курилла	
Вызовы общества и ответы историков: российский вариант	136
Андрей Кушко, Александр Воронович	
Политика памяти и историческая политика в постсоветской Молдове и Транснистрии: конкурирующие нарративы и использование неопределенного прошлого	155
Андрій Любарець	
Історичний дискурс української національно-демократичної опозиції (1990–1991 рр.)	199
Алексей Миллер	
Политика памяти в России. Роль негосударственных агентов	218
Раса Ченайтене	
Город как миф: литовская столица в свете культуры воспоминания	243

Contents

.....	5
Alexey Bratochkin	
The Politics of Memory in Minsk Urban Space: Between Oblivion And the Notion of 'Multiplicity of Memory'.....	9
Olena Betlii	
The Possibility for an 'Urban Turn' in Ukrainian Historiography, or What Can We Learn from the Western Historiography of World War I and the History of Kyiv	52
Tamara Vardanyan-Ayvazyan	
"Hot Issues" in Post-Soviet National Historiographies: An Analysis of Armenian and Azerbaijani Historical Narratives on the Armenia–Tatar Clashes in 1905–1906.....	72
Aleksandra Gaidai	
Statue Park as a Form of Institutional Memory about Communist Time: Central European and Ukrainian Contexts.....	84
Oksana Dudko	
Between Historiography and Didactics: World War I in Ukrainian History School Textbooks	101
Georgiy Kasianov	
On the Problem of Definitions: Historical Memory, Politics of History	112
Ivan Kurilla	
Russian Option: Challenges of Society and Responds of Historians.....	136
Andrei Cusco, Alexandr Voronovici	
The "Politics of Memory" and "Historical Policy" in Post-Soviet Moldova and Transnistria: Competing Narratives and Uses of an Uncertain Past	155
Andrii Liubarets	
Historical Discourse of the Ukrainian National-Democratic Opposition (1990–1991).....	200
Alexei Miller	
Politics of Memory in Russia. The Role of Non-Governmental Agents'	219
Rasa Čepaitienė	
The City as a Myth: Lithuanian Capital in the Light of the Memory Culture...	243

Оксана Дудко
к.і.н., дослідниця Центру міської історії
Центрально-Східної Європи (Львів)

Між історіографією і дидактикою: Перша світова війна у шкільних підручниках з історії України

Яким чином академічне знання слід адаптувати до потреб шкільних підручників? Як трансформувати „дослідження” у „дидактику”, не вдаючись до надмірних спрощень і перекручування фактів? Як у підручниках представляти складні дискусійні теми? У який спосіб шкільна програма має реагувати на зміни у історичній науці? Проблеми адаптації академічного знання до потреб шкільної історії неодноразово підіймалися у рамках обговорень нових стандартів шкільних підручників з історії України. Частина з них фіналізувалася у публікації¹ та розробку “Концепції та програми викладання історії України у школі (проект)”² під редакцією Наталії Яковенко, яка є однією з ключових промоторок моніторингу і впровадження нових підходів до написання шкільних підручників³.

Дана стаття має на меті проаналізувати яким чином сучасні напрямки досліджень Першої світової війни можна інкорпорувати у шкільні підручники з історії України, щоб вони розвивали критичне мислення у школярів і одночасно відповідали новій концепції виховання відпові-

---

¹ Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упорядкування та редакція Яковенко Н. — К., 2008. — 122 с. [Електронний ресурс] <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1224512202>; Україна модерна. — Випуск 19. — Як (не) писати підручники з історії. — К., 2012. — 336 с.

² Концепція та програми викладання історії України у школі (проект) / упорядкування та редакція Яковенко Н., Ведмідь Л. — К., 2009. — 87 с.

³ Яковенко Н. Нова доба — нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України [Електронний ресурс] <http://www.prev.novadoba.org.ua/history/data/development/yakovenko.rtf>; Яковенко Н. „Образ себе” — „образ Іншого” у шкільних підручниках з історії / Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упорядкування та редакція Яковенко Н. — К., 2008. — 122 с. [Електронний ресурс] <http://osvita.khpg.org/index.php?id=1224511000>; Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього та недавнього минулого / Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 366–379.

дальних і відкритих до світу громадян⁴. Вихідною точкою для міркувань стануть три вживані сьогодні шкільні підручники з історії України для 10 класу⁵, а також згадана вище концепція і програма викладання історії України у школі⁶.

Воєнна історія: від стратегій і тактик до досвідів і мотивацій

Одним з найбільших критичних закидів сучасним підручникам з історії України є надмірна концентрація на політичній, а у випадку війни, мілітарній історії. Нова концепція підручників наголошує на важливості „звільнення підручника від другорядного фактажу, що надасть простір для обговорення політичних та військових подій здебільшого на прикладах поведінки конкретних соціальних груп, а не безособових державних чинників”⁷. Постає питання, які з фактів, що представлені у підручниках, слід залишити, з якої перспективи їх представляти і які нові теми необхідно вводити. Всі розглянуті сучасні українські підручники описують Першу світову війну як боротьбу між двома ворожими блоками — Антантою і Троїстим союзом, концентруючись переважно на європейському характері конфлікту⁸. Досить багато уваги приділяється планам воюючих сторін стосовно українських територій і так званій політиці орієнтацій — реакції українських політичних і громадських середовищ на проголошення війни⁹. Далі увага авторів підручників зосереджується на описі переміщення лінії фронту по території України¹⁰. Серед битв

---

⁴ Передусім стаття опирається на сучасні європейські, американські та, частково, українські дослідження Першої світової війни.

⁵ Турченко Ф.Г. Історія України 10 клас. Профільний рівень. Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. — К., 2011; Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України, підручник для 10 класу (рівень стандарту, академічний рівень). — К., 2012; Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України. Підручник для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту, академічний рівень. — К., 2012.

⁶ Концепції та програми викладання... — 87 с.

⁷ Концепції та програми викладання... — С. 9.

⁸ Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 106–107; Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 104–105; Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 56.

⁹ Турченко Ф.Г. Історія України... — 107–115; Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 105–112; Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 56–62.

¹⁰ Поняття „Україна” і „український” реферують до територій, що під час Першої світової війни належали до Австро-Угорської і Російської імперій, а сьогодні є частиною України.

виділені Галицька битва 1914 р., Брусилівський прорив 1916 р. і бойові дії у яких брали участь Українські січові стрільці¹¹.

Яким чином представлені у підручниках факти відповідають сучасним історіографічним репрезентаціям воєнних дій? У західній історіографії відбувся поступовий відхід від домінування воєнної історії, що концентрується на детальному вивченні тактик і стратегій ведення бою. Починаючи з 60-х рр. ХХ ст. центральною темою досліджень стали соціальні структури та суспільні рухи, як-от заворушення на фронтах, революції, страйки. З початком 90-х рр. ХХ ст. з'явилося нове покоління дослідників, об'єктом історичного аналізу яких стала культурна та соціальна історія фронту. Методологічний злам мав безпосередній вплив на "класичні" студії війни — політичну, воєнну та дипломатичну історію. З'явилася так звана "нова мілітарна історія". Дослідники сфокусувалися на вивченні особистісних мотивацій і суб'єктивних чинників, що впливали на прийняття рішень державних діячів і воєнного командування. Вивчення історії фронтів з перспективи державних еліт доповнилося численними працями про так звану "війну солдат". Об'єктом аналізу стали повсякденні практики на фронтах, фізичні та емоційні переживання військових, що вперше зіштовхнулися з індустріальною війною. Історики відійшли від трактування солдат як інструментів для реалізації планів вищого командування. Мотивації і уявлення військових різних рангів стали розглядатися як важливий чинник впливу на перебіг бойових дій¹².

Опираючись на нові методологічні підходи, яку інформацію варто включити в оновлені підручники? Поруч з описами бойових дій та історією Українських січових стрільців важливим є представлення досвідів, мотивацій і стратегій виживання солдат, які воювали у складі російської та австрійської армій. У діючих підручниках воєнний досвід, мобілізованого з українських територій населення, обмежується тільки інформацією про Українських січових стрільців, а також цифрами мобілізованих чоловіків у армії Австро-Угорської та Російської імперій¹³. Дані

---

¹¹ Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 62–66; Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 113–124; Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 121–126.

¹² У західній історіографії важливими працями, які описують досвіди військових є: *Smith V.S., Audoin-Rouzeau S., Becker A. France and the Great War 1914–1918.* — New York, 2008; *Watson A. Enduring the Great War. Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914–1918.* — New York, 2009; *Reid F. Broken Men. Shell Shock, Treatment and Recovery in Britain 1914–1930.* — London, 2012.

¹³ Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 116; Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 57; Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 110–111.

супроводжуються короткими примітками про братовбивчий характер війни¹⁴ і відстоювання українцями чужих інтересів у війні¹⁵.

Наголошення на факті, що кілька мільйонів українців, як і десятки мільйонів людей по всьому світу, брали участь у війні дасть змогу відійти від трактування історії України як об'єкту міжнародної політики. З іншого боку, важливо наголосити на різноманітності досвідів, що здобуло населення у складі імперських військ у світовій війні на різних фронтах. Одним з важливих аспектів був вплив війни на емансипацію, модернізацію та українцізацію армії, що привело до створення національних підрозділів у час революції¹⁶. Обговорення з школярами таких категорій як патріотизм, лояльність, вірність, обов'язок вироблятиме в учнів розуміння і повагу до різноманітних життєвих виборів.

Представлення бойового шляху Українських січових стрільців як героїчної сторінки боротьби українського народу за незалежність теж потребує перегляду. Підручники насамперед звертають увагу на військові кампанії січових стрільців. Ідеалізований образ січових стрільців, що боролися проти Росії, створює хибне враження про вирішальний вплив воєнних кампаній за їх участю на перебіг війни на Східному фронті. У підручниках відсутні інформації про те, що поруч з українцями воювали інші військові підрозділи австрійської армії.

Ідеалізація воєнного досвіду стрільців витісняє аналіз символічної ролі стрільців в українській історії ХХ ст. і в формуванні українського історичного наративу. Поза увагою залишається унікальний пласт стрілецької культури. Однобічне представлення історії УСС створює дисонанс між інформацією у шкільних підручниках, історичною пам'яттю та академічними дослідженнями, обмежує розуміння учнями важливих сторінок історії України та актуальних суспільно-політичних дискусій на історичні теми.

Тотальна війна

Проблематичним у підручниках є представлення різних сфер суспільного життя поза фронтом. Аналізуючи динаміку економічного життя на території України, автори підручників концентруються виключно на

---

¹⁴ Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 57; Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 111.

¹⁵ Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 57.

¹⁶ Детальніше про воєнні досвіди та націоналізацію див.: Гаусман Г. Культура поразки. Перша світова війна в українській пам'яті // Критика. — Число 1–2 (195–196). — К., 2014. — С. 23–24.

кризових явищах, які каталізували революцію¹⁷. Представляючи економічний вимір війни, оповідь розпочинається тільки з 1915 р., а то й з 1916 р.¹⁸ Розгляд економічної ситуації у Російській та Австро-Угорській імперії не порівнюється. Узагальнюючи автори представляють економічну ситуацію у Російській імперії як таку, що стосується всіх українських територій. Натомість специфіка воєнної економіки на українських територіях Габсбурзької імперії не розглядається взагалі або розглядається тільки в контексті руйнувань, здійснених російськими військами¹⁹. Місце української індустрії і сільського господарства у воєнних економіках імперій описано вибірково і поверхнево. У підручнику Турченка згадується, що роль української індустрії після захоплення польських і прибалтійських індустріальних районів Російської імперії значно зростає²⁰. Відзначається ключова роль Донецького вугільного району для воєнної економіки Російської імперії²¹. Міститься також інформація про евакуацію підприємств з прифронтової зони, проте не зазначено яких саме²². Більше уваги підручник Турченка звертає на наростання соціально-економічної кризи. У підручниках описано страйки робітників у різних частинах України — Катеринославщині, Миколаєві, Донеччині²³. Натомість підручник Прометун-Гупан наголошує на тому, що обсяги видобутку вугілля на Донбасі та руди на Криворіжжі не задовляли потреби російської імперської економіки після захоплення Домбровського вугільного басейну, а обсяги промислового виробництва значно скоротилися²⁴.

Всі аналізовані підручники звертають увагу на проблеми сільського господарства, викликані зменшенням посівних площ, мобілізацією чоловіків та реквізицією коней²⁵.

Найбільш структуровано економічну ситуацію висвітлює підручник Кульчицького-Лебедевої. Це єдиний з аналізованих підручників, який містить інформацію про процес мілітаризації економіки Російської

---

¹⁷ Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 126–131; Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 125–128.

¹⁸ Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 126–131; Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 125; Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 70.

¹⁹ Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 71.

²⁰ Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 127.

²¹ Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 128.

²² Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 128.

²³ Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 129–130.

²⁴ Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 130; Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 70.

²⁵ Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 130; Прометун О.І., Гупан Н.М. Історія України... — С. 70; Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 126.

імперії та особливості управління нею у воєнний час²⁶. Матеріал про роль Донбасу під час війни подається більш збалансовано²⁷. Проте підручник повністю ігнорує розгляд воєнної економіки на українських землях у складі Австро-Угорщини.

Намагання представити воєнну економіку крізь призму назрівання революційної ситуації у Російській імперії суттєво обмежує розуміння учнями функціонування воєнних економік загалом, особливостей економічної ситуації в Україні та вплив економічної ситуації на соціальне життя і повсякденні практики населення. Підручники не можуть переконливо пояснити чим відрізняється воєнна економіка від економіки мирного часу. Без відповіді залишаються питання про те, як економіка Австро-Угорщини і Російської імперії перелаштовувалася на воєнні рейки на початку війни. Питання особливостей управління економікою під час війни теж ігнорується. Надмірне узагальнення інформації залишає поза розглядом важливі проблеми інфраструктури та комунікації між фронтом і тилом. Питання логістики, транспортування, постачання, розквартирування та переміщення військ, що в умовах затяжної війни мали визначальне значення, артикуються, проте не інтерпретуються²⁸. Акцентування на негативних сторонах економічної ситуації на українських територіях залишає відкритим питання про те, яким чином воєнним економікам обох імперій, незважаючи на проблеми і прорахунки, вдавалося вести війну, і часто небезуспішно, протягом такого тривалого періоду.

Такі самі проблеми зустрічаються при висвітленні соціальної історії. Українські робітники і селяни виступають виключно як революційна маса, яка прогнула повалити російське самодержавство. Натомість у підручниках немає інформації про зміни соціальної структури населення, викликані війною. Вплив воєнних дій та економічної кризи на повсякдення українського населення згадується побіжно, в контексті “наростання кризових явищ у російському суспільстві”²⁹. Повністю ігнорується соціальна та етнічна специфіка різних українських регіонів, різниця між містом та селом, різними статусами територій під час війни, зумовленими умовами воєнного часу.

Які підходи сучасної історіографії можуть бути продуктивним при складенні оновленої програми шкільних підручників і допомогти подати матеріал більш структуровано? Передусім варто відзначити, що у сучас-

²⁶ Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 125.

²⁷ Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 125.

²⁸ Турченко Ф.Г. Історія України... — С. 127–128.

²⁹ Кульчицький С.В., Лебедева Ю.В. Історія України... — С. 125.

них дослідженнях тема цивільного населення, а отже мілітаризації економік і суспільного життя є пріоритетною. Одним з провідних методологічних підходів, який застосовується у сучасній історіографії є концепція “тотальної війни”, тобто безпрецедентного за масштабами конфлікту, що торкнувся всіх сфер людського життя на фронтах і поза ними. Історик Роджер Чікерін наголошує, що участь цивільного населення була такою самою важливою як і участь армій³⁰. Тотальна мілітаризація економік призвела до того, що навіть далеко поза лінією фронту життя людей стало цілком залежне від війни. У західній історіографії використовується поняття “домашній фронт”. На відміну від українського терміну “тил” чи “запілля”, термін “домашній фронт” наголошує, з одного боку, на повному підпорядкуванні життя цивільних воєнним потребам, а, з іншого, прирівнює цивільне населення до учасників бойових дій. Прихильники ідеї “тотальної війни” наголошують, що функціонування воєнних економік і праця цивільного населення, а не тільки успіхи чи поразки армій, великою мірою визначали масштаб, тривалість та інтенсивність війни. Важливість “домашніх фронтів” призвела до того, що вони стали об’єктами воєнних цілей, а цивільне населення стало жертвою воєнних дій.

Увага до повсякдення і індивідуальних стратегій виживання дасть змогу представити досвіди різних груп населення — немобілізованих чоловіків, жінок, літніх людей та дітей³¹. Важливим аспектом історії війни на українських територіях є множинність і відмінність досвідів людей, які жили безпосередньо на лінії фронту, в прифронтівій смузі, зоні окупації, тилу чи були примусово переселені. Відтак уявлення про війну, а також стратегії виживання суттєво відрізнялися у залежності від території проживання і приналежності до тої чи іншої соціальної групи.

Окрім опису кризових економічних і соціальних явищ, на яких концентруються діючі підручники, важливим є також представлення прикладів громадянського активізму. Зокрема важливим є акцентування уваги на практиках громадської самоорганізації, волонтерській роботі, гуманітарній та благодійній діяльності, що демонструватимуть учням способи за допомогою яких населення намагалося долати моральні виклики та фізичні труднощі війни.

---

³⁰ *Chickering R, Förster S. Great War, Total War. Combat and Mobilization on the Western Front, 1914–1918. — New York, 2006. — P. 6.*

³¹ Прикладами таких досліджень можуть бути: *Proctor T. Civilians in a World War 1914–1918. — New York and London, 2010; Chickering R. The Great War and Urban Life in Germany. Freiburg, 1914–1918. — New York, 2009; Grayzel S. Women’s Identities at War. Gender, Motherhood, and Politics in Britain and France During the First World War. — London, 1999.*

Війна як транснаціональна катастрофа

Україноцентричність шкільних підручників, виключення представників інших національних, етнічних чи конфесійних груп зазнає чи не найбільшої критики. Тема Першою світовою війни тільки підтверджує цей факт. Проблема націоцентричного висвітлення війни була і досі залишається одним з найбільших викликів і для сучасної історіографії. Тільки в останнє десятиліття з'явилося нове покоління, так званих транснаціональних істориків, що намагається вийти за вузькі межі національних історіографій. За словами одного з найважливіших дослідників цього напрямку Джея Вінтера, транснаціональний підхід “бере різноманітні пласти історичного досвіду, включно з пластами, які знаходяться над і під національним рівнем”³². Прикладом транснаціональних тем можуть бути заворушення, що відбувалися у арміях різних країн, практики пам'ятання і вшанування загиблих, міська історія, переміщення населення³³. На відміну від національних історіографій, які тяжіють до героїзації війни, фокусування на антагонізмі між окремими державами та міждержавними блоками, дослідження війни з транснаціональної перспективи розглядає війну як спільне страждання і катастрофу, що торкнулася мільйонів людей у різних частинах світу. Дослідження, які постають у рамках цього напрямку, часто мають порівняльний характер і звертаються до тем, які часто є стигматизованими у національних історіографіях, оскільки не вписуються у стрункий героїчний наратив національної історії. До таких тем можна віднести історію військовополонених, дезертирства, колаборації.

Використання транснаціонального підходу в представленні матеріалів шкільних підручників дозволить врахувати відмінності між різними частинами українського суспільства і уникнути герметичності національної історії. В українському контексті важливим завданням є представлення історії військовополонених і примусово переміщених осіб. Масштаб розгортання цих двох феноменів був однією з важливих характеристик Східного фронту. Загальна кількість військовополонених на Східному фронті сягала близько 5 млн³⁴. Ще складнішою була проблема біженців, яку називають соціальною катастрофою Російської імперії. Фактично 20% населення Російської імперії, перебувало „у русі”³⁵. Трансфери і міграції населення були відчутні на українських територіях по обидва

³² The Legacy of the Great War. Ninety Years on / Edited by Winter J. — Columbia, London, 2009. — P. 7.

³³ The Legacy of the Great War... — P. 7–8.

³⁴ Гаусман Г. Культура поразки... — С. 24.

³⁵ The Legacy of the Great War... — P. 9.

боки російсько-австрійського кордону³⁶. Особливо масштабними були депортації євреїв. Повернення військовополонених і біженців тривало і після завершення війни і стало однією з найбільших соціально-політичних проблем й індивідуальних трагедій, що спричинила Перша світова війна.

Візуальна репрезентація війни

В останнє десятиліття відбувся так званий цифровий поворот у гуманітарних науках. Цифрова історія і цифрова гуманітаристика набувають все більшого розповсюдження. Нові способи і методи обробки інформації дозволили використання аудіовізуальних джерел — фотографій, аудіо, відео та мап — на якісно новому рівні. Фотографії і відео є не тільки ілюстрацією до текстових документів, а самостійним джерелом для досліджень³⁷. Використання аудіо-візуальних джерел здійснило прорив у вивченні культурної історії війни. З'явилися ґрунтовні дослідження про тих її учасників, які не залишили по собі письмових документів. Прикладом таких нових досліджень є праці Шантану Даса, який займається вивченням індивідуального досвіду і персональних мотивацій індійських солдат у складі Британської армії на основі аудіоматеріалів записаних у таборах для військовополонених у Німеччині³⁸.

Використання фотографій як самостійного історичного джерела дозволить не тільки якісно доповнити шкільні підручники, але й дасть змогу розвинути в учнів навички інтерпретації фотодокументів, що є важливим вмінням у добу домінування візуальної інформації. Супровід фотографій описом, вплетеним у доповідь підручника, сприятиме уважнішому вивченню історичних фотографій. Оцифровування фотоколекцій та відкриття архівів відкривають нові можливості для використання візуальних матеріалів. Окрім індивідуальних і колективних портретних фотографій політичних і громадських діячів використання зображень повсякдення з різних частин України сприятимуть поглибленню уявлень про війну.

---

³⁶ Детальніше про феномен біженців на українських землях можна знайти у книгах: Gatrell P. *A Whole Empire Walking. Refugees in Russia During World War I.* — Bloomington and Indianapolis, 1999; Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918). — Х., 2012. — 568 с.

³⁷ Приклад аналізу фотографій Східного фронту: Winter J. *All Quiet on the Eastern Front: Photography and remembrance / Winter J. Remembering War. The Great War Between Historical Memory and History in the Twentieth Century.* — New Heaven, London, 2006. — P. 79–102.

³⁸ Das S. *Indian Sepoy Experience in Europe, 1914–18: Archive, Language, and Feeling // Twentieth Century British History.* — 2014. — Vol. 25. — No. 3. — P. 391–417.

Висновки

Ключовою проблемою представлення воєн є моральні виклики, які стоять перед дослідниками чи авторами підручників. Яким чином має вестися оповідь про війну? Чи це був виключно трагічний досвід для населення? Чи, навпаки, війна є формою консолідації держав і націй, можливістю боротьби за ідеали, періодом виявлення кращих рис національних характерів — патріотизму, самопожертви, братерства?

Сучасна історіографія дає, принаймні, часткові відповіді на ці запитання, які можуть стати основою для впровадження нових підходів для представлення Першої світової війни у шкільних підручниках. По-перше, розуміння війни як тотального індустріального конфлікту, що створив цілком нові рамки уявного і допустимого, дасть змогу пояснити, але у жодному разі не виправдати масову жорстокість під час війни та після її завершення.

По-друге, Перша світова війна, яка розпочалася як протистояння імперій, не тільки каталізувала їх розпад, але й створила умови для маніфестації різних національних, етнічних і локальних ідентичностей. Вивчення модернізуючого і націоналізуючого впливу війни на українське населення відкриває нові перспективи аналізу соціально-політичних процесів під час Української революції.

По-третє, одним з виявів тотальної війни є розмивання меж між фронтом воєнних дій і домашнім фронтом. Цивільне населення стало як учасником, так і жертвою війни. Вивчення поведінкових стратегій, емоційних та фізичних пережиттів дозволить показати багатовимірний вплив війни на українське суспільство, відмінності у мотиваціях, поглядах та уявленнях про війну різних груп населення, у залежності від території проживання чи приналежності до певної етнічної чи соціальної групи.

Врешті, війна була передусім транснаціональною катастрофою, яка забрали мільйони життів воєнних і цивільного населення. Україна безпосередньо зазнала глобального впливу війни — мільйони чоловіків були мобілізовані до армій Російської та Австро-Угорської імперій, по українських територіях проходив один з головних і найкривавіших фронтів бойових дій — Східний фронт. Тут відбулися радикальні соціальні трансформації, викликані примусовими переміщеннями населення та проблемою військовополонених.

Oksana Dudko

Between Historiography and Didactics: World War I in Ukrainian History School Textbooks

The main objective of this paper is to analyze the potential for incorporating the recent research findings on World War I into school textbooks on the history of Ukraine for the purpose of developing school students as critical thinkers as well as implementing a new teaching concept aimed at cultivating responsible global citizens. The reflections herein are based on three Grade 10 Ukrainian history textbooks currently used in Ukrainian schools and the draft of “Concepts and Programs for Teaching Ukrainian History in Schools” edited by Natalia Yakovenko. The paper, inter alia, examines the main topics and issues these textbooks focus on. At the same time, it draws the reader’s attention to those issues that remain beyond their scope — experiences of various social, linguistic, ethnic, national, and religious groups; daily life during the war; life outside of the battlefield; issues of prisoners of war, refugees, and civilians that resided or stayed temporarily on the territory of modern Ukraine during the war.